de la cohort de què era prefecte un dels dos personatges que va viure la transició, i el final de l'època julioclàudia per la manca de *cognomen* de l'altre.

Letta comet, des del nostre punt de vista, dos errors. D'entrada, l'assumpció total que el canvi de denominació i d'institucions municipals va ser contemporani. Això el pot estar conduint a donar al canvi d'institucions una cronologia massa baixa, ja que endarrereix el *terminus ante quem* basant-se en el fet que Claudi no podria haver anomenat *Augusta* la ciutat; descarta també Calígula per considerar-lo massa tardà, però no hi ha cap argument ferm que pugui sostenir aquesta afirmació. L'altre error que comet és donar per fet que no pot ser el propi August qui, anys més tard de la restauració, canviés el nom a la ciutat; només perquè li sembla estrany, descarta la hipòtesi. I això malgrat tenir una inscripció que, segons ell mateix afirma amb arguments força convincents, van dedicar els perusins a August en vida d'aquest. En comptes de donar aquest valor a la inscripció, proposa noves lectures amb què intenta justificar un patronat de Tiberi —que no s'ha de descartar, i fins i tot podria semblar versemblant, però que no està recolzat per absolutament cap evidència— que establís un vincle prou fort com perquè fos aquest qui, en esdevenir emperador, dugés a terme la refundació.

Des d'una perspectiva crítica, incorporant únicament les afirmacions ben fonamentades que proposa Letta, que són d'una gran importància, sembla que únicament podem 1) acotar el canvi institucional en algun moment de l'etapa julioclàudia —potser sense arribar a un moment tan tardà com el regnat de Neró, si considerem elements epigràfics d'algunes inscripcions on ja hi apareixen *duumviri*— a partir de la plena edat augusta, 2) acotar el canvi de denominació entre algun moment posterior a la restauració de la ciutat i el 166 d.C. Si, per versemblança, donem per bo que tots dos fets són contemporanis, podem acceptar, llavors, que la refundació deuria venir de la mà d'August, de Tiberi o de Calígula, sense que hi hagi cap fet prou rotund com per descartar-ne cap dels tres.

Com a apunt final, en relació a la inscripció nr. 2, caldria posar de relleu que la C del v. 4, per a la qual molts proposen un *c(onsulibus)* per la datació consular, però per a la qual Letta arriba a proposar fins i tot *c(ivitatis)*, apareix fora de la motllura, per la qual cosa potser caldira plantejar-se en primer lloc quina pot ser la causa d'aquest fet i si se li ha de donar rellevància.

D'altra banda, el motiu de la dedicatòria no és gens segur; en efecte, podria reconstruir-se un *ob civitatem restitutam*, però també es podria deure a molts altres motius o a un mer culte imperial.

Blanca Rodríguez i Belló

Rita Mangiameli, *Tra* duces *e* milites. *Forme di comunicazione politica al tramonto della Repubblica* (Polymnia: Collana di Scienze dell'antichità. Studi di Storia romana 2), Trieste, Edizioni Università di Trieste, 412 pp. ISBN: 978-88-83033-76-6.

L'objectiu d'aquest treball, malgrat la consciència de tractar un període molt complex a diferents nivells, és estudiar les diverses manifestacions comunicatives en què interactuen les figures que protagonitzen els esdeveniments i els *milites* (entesos com a col·lectiu) entre els cèlebres idus de març del 44 a.C. i el 31 a.C., concretament la presa de Pelusi-

um per part d'Octavi (en què l'autora troba «l'ultima testimonianza degna di memoria in merito alla comunicazione politica tra *duces* e *milites*» p. 271). Si bé aquesta època ha sigut de les més estudiades de la història universal, és molt novadora i fructífera l'aproximació des d'un punt de vista comunicatiu en què no sols és estudiat l'emissor dels diferents missatges ans també el receptor com a partícip dels actes comunicatius i sense deixar de banda el codi i el seu context. Així doncs, el tom pretén demostrar la importància cabdal que té la comunicació (entesa en el més general dels sentits) en el desenvolupament d'uns fets i en la participació de les masses de soldats involucrats d'una forma activa i conscient tot concloent que, a més, la comunicació i les relacions en l'àmbit castrense d'aquest moment són una projecció de la clientela en l'àmbit civil atès el desenvolupament d'exèrcits personals i professionals.

Evidentment les fonts principals són els texts historiogràfics, com els de Dió Cassi, Vellei Patercle, Appià o Plutarc, per citar-ne els principals, que són constantment contrastats i comentats amb l'objectiu d'extreure'n les situacions on les diferents formes de comunicació s'hi fan presents i el valor que tenen respecte al context. A més, s'hi fa una constant i escrupolosa atenció a la ideologia que traspua cada text (sia del propi autor o de les fonts que utilitza), per això mateix conceptes pertinents del tipus «ideologia filoaugustea» o «tradizione filoantoniana» acompanyen tota la lectura, tot això sense oblidar la consciència de «la metodologia utilizzata dagli storici 'tucididei' si avvale di un constante processo di rielaborazione» (p. XVII). Ara bé, ni molt manco són els texts els únics mitjans utilitzats per a reconstruir la comunicació en aquells delicats moments. Les monedes, per exemple, són un altre correlat que acompanya la reflexió, en ésser presentades com a suport d'una narració visual que ens és tramesa sense filtres posteriors, tal com l'emissor la divulgà: «l'immagine, come un testo, prevede la succesioni di fasi — *inventio, dispositio, elocutio* — che determinano l'organizzazione e l'elaborazione dei concetti, demandati però al canale iconico» (p. 325). Tampoc no refusa presentar algunes dades epigràfiques, si bé són notòriament testimonials, com les aclamacions «*M. Ant(oni) imp(erator) imp(erator)*» (*CIL* XI, 6721) inscrites en la munició com a exemple d'eslògan.

Tanmateix aquesta multiplicitat de fonts respon a una anàlisi acurada de les accions comunicatives trameses en diversos nivells («multimedialità»): s'estudia la comunicació *per verba*, *per scripta* i *per imagines*. Així doncs, al costat de l'anàlisi i del significat de les diverses *adlocutiones* i *contiones*, així com la resta de parlaments públics o per a l'*entourage* dels *duces* executats en diversos espais (cal destacar que no es tracta només dels *fora*, tant de la *Urbs* com d'altres ciutats, ni dels *templa*, sinó també de l'aparició de la *domus* com a espai semipúblic, fet que es relaciona amb les relacions de clientela que troba Mangiameli en els exèrcits d'aquest moment), hi trobem l'afany per interpretar l'expressió gestual (molt vinculada a l'oral però de tipus visual), el marc espacial i la disposició dels actors, la presència d'elements significatius (com les diverses estàtues de Cèsar), la iconografia de les monedes, com ja hem comentat, i la transmissió d'eslògans mitjançant petits papirs (car l'autora descarta el plom com a suport per aquesta finalitat pp. 287-288) entre la tropa de l'exèrcit contrari.

Ara bé, aquests missatges i el lloc on es realitzen, tot i ésser perfectament interpretats al llarg de l'obra, no són l'únic objectes d'estudi, atesa la diversitat d'elements que presenta l'acte comunicatiu. De fet, la reciprocitat entre els emissors i receptors dels missatges són el veritable protagonista de l'estudi, malgrat la focalització historiogràfica en els protagonistes. En aquest sentit, es fa palès la coherència del missatge d'Octavi en tots

Marrone, mitjançant el qual l'obra queda contextualitzada dins dels projectes d'investigació de la Università di Venezia juntament amb la Università di Padova i de Trieste, i el programa de doctorat en «Storia antica e archeologia, Storia dell'Arte» dell'Università Cà Foscari di Venezia, amb una dilatada experiència en aquest camp d'investigació històrica.

Ara bé, l'obra pròpiament dita parteix amb una introducció en què s'exposa la metodologia emprada i els objectius que pretén assolir. Seguidament comencen dues extenses seccions on en ordre cronològic es desenvolupen les anàlisis dels actes comunicatius que s'esdevenen segons els texts. La primera d'aquestes seccions «Grammatica di un antagonismo politico» comprèn l'espai de temps que va dels Idus de Març del 44 a.C. fins a la formalització del segon triumvirat, fet amb què s'inicia la segona secció «Parole e segni negli anni del secondo Triumvirato» que acaba, tal i com s'ha dit, el 31 a.C. amb l'ocupació de *Pelusium*. És en aquesta secció on els texts són interpretats i comentats a bastament en tant que transmissors d'accions comunicatives. Una de les grans virtuts de la present obra és l'habilitat per incorporar al discurs els diferents texts, presentats en traducció en el cos, però en l'original en respectives notes a peu de pàgina.

Creiem, però, que la principal troballa formal del tom és haver creat una tercera secció paral·lela a aquesta, «Una lettura semiotica» en què es presenten ordenadament els elements vinculats a la comunicació (participants, canals, nivells, espais, etc.) extrets de l'anàlisi textual de les dues primeres seccions. Així, doncs, la informació, els plantejaments i les conclusions de l'autora es presenten de forma sistemàtica en aquesta secció per apartats. Conseqüentment, si la informació que hi apareix és un buidatge temàtic organitzat dels comentaris als texts anteriors a què remet constantment (fet que permet un discurs més lleuger), la informació és estructurada per mor d'extreure'n unes conclusions fàcilment localitzables en cada apartat («1. Luoghi e canali della communicazione», «2. La voce del *dux*», «3. La parola del *dux* e il discorso visivo: un rapporto simbiotico», «4. La voce dei *milites*» i «5. Il codice clientelare»). Dins de la tercera secció hom hi troba un epígraf «3.2 La moneta *castrensis*» on es reuneixen 12 monedes icòniques del moment que s'està estudiant, les fotos de les quals apareixen en paral·lel a una selecció de texts i a una reflexió sobre el seu contingut com a missatge visual.

Sense enumerar segueixen unes «Riflessioni conclusive», en què l'autora desenvolupa la teoria extreta de la lectura i comparació detinguda de les fonts. Breument lliga els conceptes estudiats i es permet una interessant reflexió final *«Demokratie in Rom?»*.

Finalment, després de les sigles i la bibliografia citada, hi ha un breu índex analític, que exclou Cèsar, Marc Antoni, Octavi i Roma. Tanmateix, atès el valor documental de l'obra, com a recopilació i interpretació, no hauria sigut gens sobrer un índex de documents textuals i altres elements utilitzats. No voldríem, però, que aquesta darrera observació formal desmereixi el brillant coneixement de les fonts i la lucidesa interpretativa demostrada per la seva autora, que més enllà de tractar aquest període des d'un punt de vista concret, ens mostra com encara resta molt per indagar d'una època tan estudiada, treball que s'ha de desenvolupar des d'un profund coneixement de les fonts i de les llengües clàssiques, indispensable per a encarar el repte d'estudiar des de qualsevol àmbit aquesta època de la humanitat.

Bartomeu Obrador Cursach